

Іна КАЛЕЧЫЦ

“Злачынства і пакаранне” ў графіці Полацкай Спаса-Праабражэнскай царквы

Сцены Спаса-Праабражэнскай царквы ў Полацку захоўваюць вялікую колькасць надпісаў XII—XIX стагоддзяў. Дзякуючы рэстаўрацыйным работам, што праводзяцца ў храме ў апошнія дзесяцігоддзі, адкрываюцца новыя графіці. Кожны надпіс ці малюнак, нанесены на сцены Спаса-Праабражэнскай царквы, унікальны па-свойму.

Сярод іх можна вылучыць графіці, прысвечаныя розным тэмам.

Асобны комплекс складаюць надпісы, у якіх згадваюцца “злачынства і пакаранне”.

Графіці Спаса-Праабражэнскай царквы надвычай цікавыя і разнастайныя. Сярод іх вылучаецца шмат аўтографу, пакідаючы якія чалавек імкнуўся паказаць, што ў пэўны час знаходзіўся ў храме. У памінальных запісах згадваецца пра смерць чалавек, яны рабіліся, каб захаваць памяць пра яго і пасля, няцяц супакаенню яго душы пасля смерці. Малітоўныя графіці ўтрымліваюць фрагменты богаслужэбных тэкстаў, сведчаць пра веданне літургіі і ўдзел у набажэнствах. Алфавітныя графіці дэманструюць пісьменнасць чалавека. Рознага кшталту малюнак адлюстроўваюць рэаліі жыцця людзей розных часоў¹.

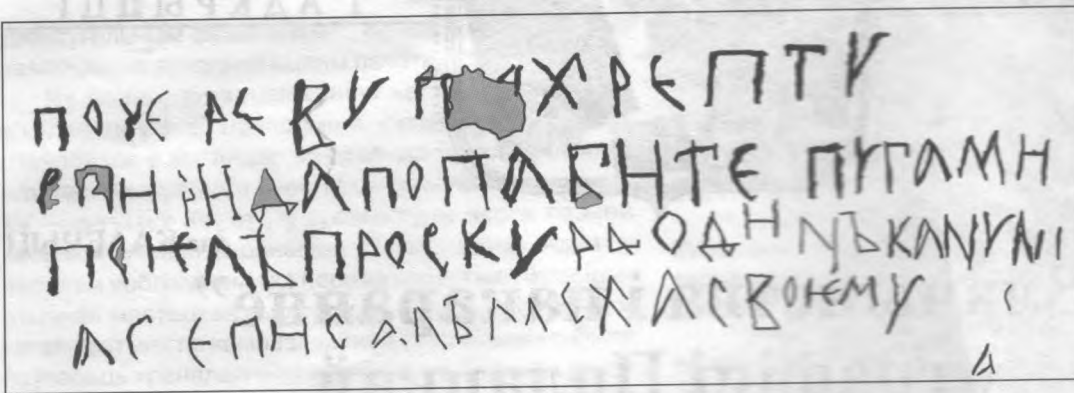
Аднак сярод графіці Спаса-Праабражэнскай царквы ёсць невялікая група надпісаў, звязаных з тэмай “злачынства і пакарання”. Што выклікала абурэнне ў нашых продкаў да такой ступені, што яны пісалі аб гэтым на сценах храма? Барта адзначыць, што само наяўнасце на сценах надпісаў каралася. Аднак, нягледзячы на гэта, яны працягвалі з’яўляцца.

Адзін з такіх цікавых і доўгіх надпісаў знаходзіцца на плаўднёвай сцяне дзяканніка. Гэта так званы надпіс аб “пакаранні папа”. Графіта складаецца з чатырох доўгіх і аднаго кароткага радка і чытаецца так: “по череву по хрепту | Спирида попа бите пугами | поель проскуръ одинъ канунъ | а се писалъ (Миха) своему” — “па чэраве, па хрыбту Спірыда папа біце пугамі, паеў праскуры (прасфоры. — І.К.) адзін канун, а гэта пісаў (Миха?) свайму”² (мал. 1). У надпісе страчана апошняе слова, а імёны наўмысна закрэсленыя. У тэксце графіта ўтрымліваецца прапанова пакараць святара — біць яго пугай з-за таго, што ён з’еў памінальныя прасфоры, і ў выніку родныя памерлых, відаць, не змаглі іх памянуць. Чаму ж закрэслены імёны? Відавочная версія, што гэта зрабіў “поп Спірыд”. Аднак калі б ён прачытаў гэты надпіс, то закрэсліў бы толькі сваё імя. А ў надпісе закрэслены абодва імёны — і папа Спірыда, і таго, хто пісаў гэтае графіта. Магчыма, абвінавачванне было

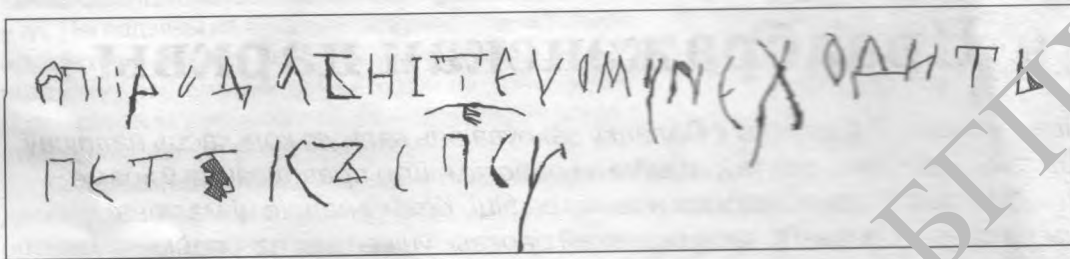

КАЛЕЧЫЦ Іна Леанідаўна.

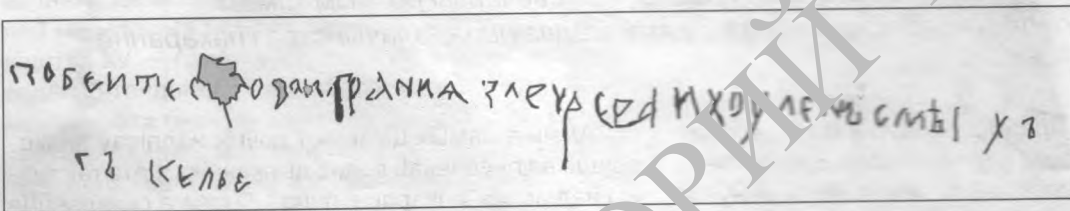
Дацэнт кафедры ўсеагульнай гісторыі і методыкі выкладання гісторыі Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка, кандыдат гістарычных навук. Нарадзілася ў г. Бабруйск. У 1995 г. закончыла факультэт рускай філалогіі БДПУ імя Максіма Танка. Працавала настаўніцай. У 2009 г. абараніла кандыдацкую дысертцыю на тэму “Эпіграфічныя помнікі X—XIV стст. на тэрыторыі Беларусі: класіфікацыя, змест, спецыфіка”. Даследуе эпіграфіку Беларусі, аўтар вучэбнага дапаможніка “Дапаможныя гістарычныя дысцыпліны” (Мн., 2007, 2009), манаграфіі “Эпіграфіка Беларусі X—XIV стст.” (Мн., 2011), вучэбнага дапаможніка “Практикум по вспомогательным историческим дисциплинам: палеография, геральдика, хронология, ономастика” (Мн., 2012) і больш за 40 навуковых публікацый.

Малюнак 1.

Малюнак 2.

Малюнак 3.

несправядлівым і сам аўтар закрэсліў імёны, тым самым ануляваўшы свой надпіс.

Прапанова пакараць — "пабіць" — сустракаецца яшчэ ў двух надпісах. Першы з іх знаходзіцца на сучаснаму працягу папярэдняга графіта на паўночнай сцяне дзяканніка. Размова зноў ідзе пра спірыда. Аднак цяпер не пра святара, а, верагодна, пра пірашаніна, панамара. Надпіс зроблены ў адрозненне ад першага надпісу наступным чынам: "Спириде бите кому не ходитъ | петь къ Спа(а)су" — "Спірыда б'е, чаму не ходзіць пець да Спаса"³ (мал. 2). З гэтага надпісу вынікае, што яго аўтар абвінаваціў спірыда ў тым, што той адлыньвае ад сваіх абавязкаў і не ходзіць спяваць на клірасе. Гэта выклікае абурэнне ў аўтара графіці, і ён заклікаў пакараць "Спірыда". Надпіс цікавы і каштоўны не толькі тым, што запісаны жывой гутарковай мовай, але і тым, што ў ім упамінаецца эклезіёнім — назва царквы і манастыра — "Спас".

Наступная прапанова пабіць парушальніка пэўных норм змешчаная ў графіта, якое знаходзіцца на адхоне прахода ў паўднёвую галерэю з паўднёвай келлі. Прастора гэтай келлі выкарыстоўвалася як невялікая царква, дзе, у прыватнасці, маглі праходзіць памінальныя набажэнствы. Аб гэтым сведчаць іншыя графіці — шэрагі рысачка. Такія рысачкі выкарыстоўваліся для лічэння памінальных малітваў, прачытаных за пэўнага чалавека. У старажытных храмах такія графіці знаходзяць выключна ў алтары. У алта-

ры Спаса-Праабражэнскага храма таксама знойдзена вялікая колькасць падобных графіці, якія запісаныя як каля імёнаў, так і асобна ад іх. Згаданае графіта чытаецца наступным чынам: "побейте с...о(з)а игра-ния зле чрева и хоулень сме...хъ | въ келье" — "пабіце... за гульні злосныя чэрава і зневажальны, смех у келлі"⁴ (мал. 3). У гэтым надпісу словы "злыя гульні чэрава" маюць вельмі шырокі падтэкст — яны могуць азначаць гучныя, не вельмі эстэтычныя гукі падчас працэсу стрававання. Да таго ж яны супраджаліся "хульным смехам". Слова "хула" мае адмоўнае значэнне — "абраза", "знявага" — і можа ўжывацца ў адносінах як да людзей, так і да Бога. Паўднёвая келля ўяўляе сабой невялікую прастору, у якой цесна нават некалькім людзям, таму такога кшталту паводзіны, безумоўна, выклікалі абурэнне. Звяртае на сябе ўвагу, што ў надпісе імя парушальніка наўмысна сапсаваная, магчыма, яго закрэсліў той самы чалавек, пра якога ідзе гаворка ў графіта.

У наступным надпісе, у адрозненне ад трох папярэдніх, прапановаецца іншае пакаранне. Ён знаходзіцца на хорах, злева ад уваходу ў паўднёвую келлю. Графіта складаецца з дзвюх частак. Справа адзін над адным намалюваны два чалавекі. Зверху, верагодна, дзякан, мяркуючы па яго галаўным уборам (нават, хутчэй, пратадзякан), які трымае ў руцэ кадзіла. Каб ні ў кога не ўзнікла сумненняў, хто паказаны на малюнку, справа змешчаны подпіс: "дьякон" —

Малюнак 4.

Алконоу | алешку | песь на шую

Малюнак 5.

ГО- КАРТА СМГГ | ПІП ЛІСЫТІ
 КЕТЬ
 УТРАК МРОБОТА ТЕЛУ ДА

Малюнак 6.

МІСЦА
 ПРАПІВАНІ
 КАНУН
 ТА

Малюнак 7.

"дыякан". Ніжэй намаляваны чалавек, які працягвае дыякану нейкі круглы прадмет, магчыма, бохан хлеба. Чалавек гэты намаляваны больш схематычна. Добра прамалёваныя толькі пальцы рук, у якіх ён трымае прадмет (мал. 4). Злева ад малюнка змешчаны надпіс у адзін радок, які чытаецца як "д(я)коноу | алешку | песь на шую" — "дыякану Алешку песь на шую" (мал. 5). Надпіс старанна закрэслены, аднак аднаўляцца па верхніх і ніжніх элементах літар. За што дыякану належыць такое пакаранне, у графіта не ўдакладняецца. Трэба адзначыць, што "ануляваны" малюнак: верагодна, менавіта дыякан, супраць якога быў накіраваны надпіс, абвёў квадратам застаць дыякана і надпіс і перакрэсліў іх дзвюма дыяганальнымі лініямі крыж-накрыж і дадаткова гарызантальнай лініяй. Такім чынам, малюнак стаў "наспраўдным". А вось фігурка чалавека ўнізе застаўся незакрэсленай.

Яшчэ адно графіта, дзе выказваецца абвінавачванне ў адрас паўночна-паўночна-ўсходняга паўночна-ўсходняга слупа царквы. Яно чытаецца наступным чынам: "А Савко пономарь Святого Спаса (л)у(жыть) | чреву а работа | еть | телу" — "а Саўка, панамар Святога Спаса, служыць чрэву, а работае целу" (мал. 6). Гэта значыць, што, з пункту гледжання аўтара надпісу, панамар Саўка не надае належнай увагі духоўнаму жыццю, звяртае больш увагі на тое, каб задаволіць патрэбы свайго цела, магчыма, у большай ступені, чым трэба.

Цікавае графіта, якое публікуецца ўпершыню, было знойдзена падчас даследаванняў летам 2017 г. у паўднёвым аркасоліі храма. З сутнасці надпісу немагчыма вызначыць, ці гэта пакаянны надпіс, дзе аўтар піша пра самога сябе, ці аўтар пісаў пра іншага чалавека. На наш погляд, хутчэй, апошняе. Графіта старанна схаванае, яно знаходзіцца ўнутры аркасоліі, і ўбачыць яго цяжка. Надпіс чытаецца як "Аковь

| пропиль | канун | ы" (мал. 7) — "Якаў прапіў кануны". І, калі ў графіта пра пакаранне папа Спірыда размова ідзе пра паяданне прасфор аднаго кануна, то ў дадзеным графіта — аб "прапіванні" кануна. На наш погляд, пад "канунам" у дадзеным выпадку маецца на ўвазе нейкая ежа і пітво, прыгатаваныя з нагоды свята (у канун свята) або для памінання памерлага⁶. Можна прапанаваць і іншы варыянт тлумачэння: падчас святкавання гэтых канунаў Якаў быў п'яны і не мог удзельнічаць у набажэнствах. Гэтае графіта, па палеаграфічных даных, датуецца мяжой XIV—XV стст.

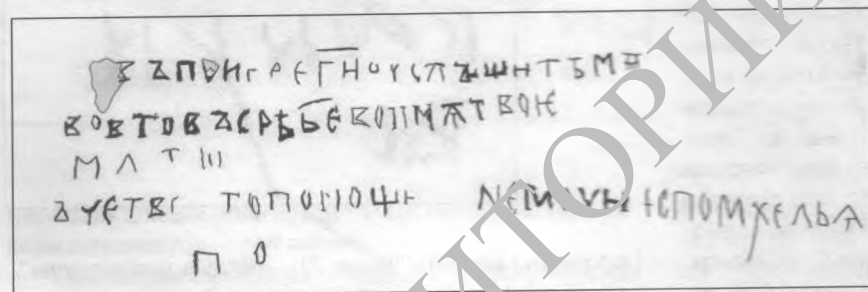
Акрамя абвінавачвання ў грахах іншага чалавека, у надпісах на сценах Спаса-Праабражэнскай царквы сустракаюцца і тыя, дзе чалавек каецца ва ўласных грахах. Да такіх надпісаў належыць, па-першае, графіта гарадзецкага архімандрыта Іаана. Яно прадрапанае на заходняй сцяне паўднёвага ўвахода ў царкву, які раней лічыўся аркасоліем. У архімандрыта было дастаткова часу, каб зрабіць гэты надпіс. Ён узяты ў прамавугольную рамку, якая зроблена падвоенай лініяй, упрыгожанай унутры перпендыкулярнымі і дыяганальна перакрэсленымі лініямі. Унутры рамкі малітоўнае прашэнне, запісанае ў чатыры радкі: "ти помози ра Іва | ну городечком | анхимадрету | спасение" — "Госпады дапамажы ра(бу) Іаану гарадзецкам(у) анхімандрыту, (дай) вырата-

Малюнак 8.

Малюнак 9.

Малюнак 10.

ванне" (мал. 8). Пазней аўтар дадаў зверху пяты радок, які далучыў да прававуг. вонкіка выгнутай лініяй. Гэта пакаянная частка чытаецца як "а пиль есмь" — "а піў есмь".

У граху залішняга ўжывання хмельных напояў прызнаецца і канчына магчыма, адна з манахінь абіцелі. Яе графіт змешчанае на паўднёва-ўсходняй грані паўночна-ўсходняга слупа. Менавіта на гэтай грані слупа двойчы пазначана, што тут знаходзіўся "крылас Святога Спаса" — "клірас Святога Спаса". Яно таксама публікуецца ўпершыню. Канец надпісу часткова згублены, і графіта чытаецца фрагментарна. Добра бачная толькі першая частка: "(на)пилася на Лаза..." — "напілася на Лазарава субота" (мал. 9). Справа ў тым, што Лазарава субота — перадапошняя субота Вялікага паста, у якую дазваляецца некаторае паслабленне па ўжыванні ў ежу расліннага алею, ікры і віна. Відаць, аўтарка надпісу дапусціла злоўжыванне віном, у чым і пакаялася ў надпісе на слупе. Графіта можна датаваць мяжой XIV—XV стст.

Яшчэ адзін надпіс, дзе згадваецца хмельны напой, змяшчаецца на паўднёва-ўсходняй грані паў-

ночна-заходняга слупа. Яго зрабіў чалавек, які служыў у царкве ці прыходзіў сюды на набажэнства. Справа ад надпісу запісана своеасаблівая "памятка", пачаткі пракімнаў, якія спяваюцца ў розныя дні: з панядзелка па чацвер. Паводле яго, у панядзелак спяваецца пракімен, які пачынаецца "Господь услышит мя", што спяваецца ў аўторак, пачатак пракімена аўтар не запісаў, у сераду — "во имя твое", у чацвер — слова "помощи"⁸. Справа ад гэтай "памяткі" знаходзіцца надпіс "немочи і с помхелья" — "нездоровы (слабы) і з пахмелля" ("або нездаровы з пахмелля") (мал. 10). Прычым чалавек у слове "пахмелле" пераставіў літары.

Пакаянныя надпісы і графіцы з абвінавачваннямі і прапановай пакарання сустракаюцца і ў іншых старажытных цэрквах, напрыклад у Кіеўскай і Наўгародскай Сафіях. Большасць пакаянных надпісаў звязана з духоўным жыццём. Людзі называюць сябе "многгрешными" і каюцца ў грахах і недасканалым духоўным жыцці. Аднак некаторыя з іх канкрэтызуюць здзейснены грэх. Напрыклад, нейкі чалавек напісаў у заходняй галерэі Кіеўскага Сафійскага сабора: "Блуд стварыў у святы дзень"⁹.

Некаторыя прыхаджане асуджалі знаёмых, аднак гэтае асуджэнне мела выгляд жарту, як, напрыклад, вядомае графіта № 136 з Наўгародскай Сафіі: "Якіме стоя усне, а рта и о камень не ростеле" — "Якім заснуў стоячы (магчыма, падчас набажэнства. — І.К.), а рта і аб камень не адкрыў (або не разбіў. — І.К.)"¹⁰. Толькі з двух слоў складаецца надпіс, знойдзены ў Наўгародскай Сафіі: "Лаірог — вредея"¹¹, — які абвінавачвае нейкага чалавека ў вядзьмарстве. На паўночнай сцяне ў апсідзе Міхайлаўскага прыдзела ёсць графіта: "Попаше Кузьма порося" — "з'еў Кузьма парася". Магчыма, надпіс пакінуў сам Кузьма, які папушыў пост, або нехта з яго знаёмых.

Некаторыя надпісы прапаноўваюць пакаранне. Так, у Кіеўскім Сафійскім саборы ёсць графіта "Анафема сему"¹², аднак адсутнічае тлумачэнне, за што належыць гэтая анафема. Магчыма, гэтае графіта сугучна надпісу у Наўгародскім Сафійскім саборы: "О, Госпадзі, памілуй хрысціян, а ерэтыкоў пракляні!"¹³.

Цікавы надпіс ёсць у Наўгародскай Сафіі — "Усохните те руки". Ён быў прадрапаны чалавекам, што закрэсліў старажытны язычніцкі пахавальны абрадавы тэкст: "Пірагі ў пячы, грыдзьба ў караблі. Пералёлка парыць у дуброве: паставіла кашу, паставіла пірагі. Туды ідзі!"¹⁴. Аднак, на наш погляд, у "цэнзара" выклікала абурэнне не само нанясенне надпісу на сцену, а напісанне менавіта нехрысціянскага тэксту.

Такім чынам, мы бачым, што большасць надпісаў пра "злачыства і пакаранне" звязаныя з рознымі бакамі жыцця чалавека. Гэта не толькі крытыка чалавекам свайго духоўнага жыцця, але і пакаянне ў канкрэтных дзеяннях, а таксама крытыка духоўнага жыцця і дзейнасці іншых людзей. У Полацкай Спаса-Праабражэнскай царкве надпісы такога кшталту ў большасці звязаныя з царкоўным жыццём. Гэта, на наш погляд, абумоўлена тым, што царква з'яўлялася ў першую чаргу манастырской. У графіці крытыкуюцца святары, дыяканы і пачамары ў сувязі з недастаткова сумленным выкананнем сваіх абавязкаў, а таксама з парушэннем правілаў духоўнага жыцця. Надпісы, зыходзячы з іх размяшчэння ў царкве, былі зробленыя асобамі, якія прымалі ўдзел у набажэнствах. Асноўны грэх, у якім каюцца самі аўтары графіці, — гэта залішняе ўжыванне хмельных напояў. Усе надпісы датуюцца часам да сярэдзіны XVI ст.

¹⁰ Калечыц І. Графіці XII—XIV стст. у алтары Спаса-Праабражэнскай царкве ў Полацку // Беларускі гістарычны часопіс. 2007. № 3. С. 37—45; Калечыц І. Алфавітныя

надпісы і рысункі ў алтары Полацкай Спаса-Праабражэнскай царквы // Беларускі гістарычны часопіс. 2011. № 7. С. 11—18; Калечыц І. Малітоўныя надпісы-прашэнні ў алтары Полацкай Спаса-Праабражэнскай царквы // Беларускі гістарычны часопіс. 2011. № 8. С. 31—36; Калечыц І. Графіці на слупах Полацкай Спаса-Праабражэнскай царквы // Беларускі гістарычны часопіс. 2012. № 5. С. 32—37; Калечыц І. Людзі і пачвары, кошкі і птушкі: рысункі-графіці ў Полацкай Спаса-Праабражэнскай царкве // Беларускі гістарычны часопіс. 2013. № 5. С. 25—31; Калечыц І. Новыя знаходкі графіці ў Полацкай Спаса-Праабражэнскай царкве: аб месцазнаходжанні кліраса, эклезіоніме "Святы Спас" і гарадзецкім архімандрыце Іаане // Беларускі гістарычны часопіс. 2014. № 7. С. 37—40; Калечыц І. Графіці выхаду на паўднёвую галерэю ў Полацкай Спаса-Праабражэнскай царкве // Беларускі гістарычны часопіс. 2016. № 7. С. 17—22.

² Калечыц І.Л. Запісы аб паказанні попа і другіх графіці Спаса-Праабражэнскай царквы г. Полоцка // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. Вып. 7. Мінск, 2010. С. 139.

³ Калечыц І. Новыя знаходкі графіці ў Полацкай Спаса-Праабражэнскай царкве: аб месцазнаходжанні кліраса, эклезіоніме "Святы Спас" і гарадзецкім архімандрыце Іаане. С. 38.

⁴ Калечыц І. Графіці выхаду на паўднёвую галерэю ў Полацкай Спаса-Праабражэнскай царкве. С. 19.

⁵ Калечыц І. Новыя знаходкі графіці ў Полацкай Спаса-Праабражэнскай царкве: аб месцазнаходжанні кліраса, эклезіоніме "Святы Спас" і гарадзецкім архімандрыце Іаане. С. 38.

⁶ <http://www.slovopedia.com/1/202/736063.html>

⁷ Калечыц І. Новыя знаходкі графіці ў Полацкай Спаса-Праабражэнскай царкве: аб месцазнаходжанні кліраса, эклезіоніме "Святы Спас" і гарадзецкім архімандрыце Іаане // Беларускі гістарычны часопіс. 2014. № 7. С. 39.

⁸ На самай справе пракімны гучаць наступным чынам: у панядзелак — "Господь услышит мя, вегда воззвати ми к Нему", у аўторак — "Милость Твоя, Господи, поженет мя вся дни живота моего", у сераду — "Боже, во имя Твое спаси мя, и в силе Твоей суди ми", у чацвер — "Помощь моя от Господа, сотворшаго небо и землю".

⁹ Корпус графіці Софіі Кііўскай (XI — пачаток XVIII ст.). Ч. VII. Т. I. Зохідна зовнішня галерэя. Кііў, 2011. С. 46.

¹⁰ Медынцова А.А. Древнерусские надписи Новгородского Софийского собора. Санкт-Петербург, 1977. С. 91.

¹¹ Там жа. С. 81.

¹² Корпус графіці Софіі Кііўскай (XI — пачаток XVIII ст.). Ч. 3: Цэнтральная нава. Кііў, 2011. С. 353.

¹³ Медынцова А.А. Древнерусские надписи Новгородского Софийского собора. С. 72.

¹⁴ Там жа. С. 148-149.